

Этномәдени ерекшеліктердің тілдік көрінісі: Қытай және Қазақ тілдеріндегі өсімдіктердің символдық мәні арқылы жасалған идиомалар

ЖАРИЯЛАНДЫ 14.05.2025	ТІРЕК СӨЗДЕР Chinese language, comparative analysis, culture, ethno-culture, idiom, Kazakh language, plants, идиом, идиома, казахский язык, китайский язык, культура, қазақ тілі, қытай тілі, мәдениет, өсімдіктер, растения, салыстырмалы талдау, сравнительный анализ, этнокультура, этномәдениет	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/179297/
---------------------------------	---	---

Жұбандықова Аружан Қалаубайқызы

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Шығыстану факультеті «6B02301 — Аударма ісі: қытай тілі» мамандығының 4 курс студенті

Алматы, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – **Зейдаұлы Бақытжан** (ҚазХҚжәнеӘТУ)

Аңдатпа

Мақалада қытай-қазақ тілдеріндегі идиом сөздеріндегі өсімдіктердің этномәдени ерекшеліктері қарастырылды. Өсімдіктердің символдық мәні, олардың қытай және қазақ мәдениетіндегі орны мен рөлі талданды. Идиомдардағы өсімдіктердің қолданылуы арқылы қытай және қазақ халқының дүниетанымы, құндылықтары мен наным-сенімдері ашылды. Зерттеу барысында қытай идиомдарындағы өсімдіктердің бейнесі қазақ тіліндегі идиомдармен салыстырылады, ерекшеліктері анықталды. Салыстырмалы талдау екі халықтың мәдениетіндегі өсімдіктерге қатысты ұғымдардың ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: қытай тілі, идиом, өсімдіктер, этномәдениет, салыстырмалы талдау, мәдениет, қазақ тілі.

Аннотация

В статье рассматриваются этнокультурные особенности растений в фразеологизмах китайско-казахских языков. Проанализировано символическое значение растений, их

место и роль в китайской и казахской культуре. Использование растений в идиомах раскрывает мировоззрение, ценности и убеждения китайцев и казахов. В ходе исследования образ растений в китайских идиомах сравнивался с идиомами в казахском языке, выявлялись их особенности. Сравнительный анализ позволил продемонстрировать особенности представлений, связанных с растениями, в культурах обоих народов.

Ключевые слова: *китайский язык, идиома, растения, этнокультура, сравнительный анализ, культура, казахский язык.*

Annotation

The article examines the ethnocultural features of plants in Chinese-Kazakh idioms. The symbolic meaning of plants, their place and role in Chinese and Kazakh culture are analyzed. The use of plants in idioms reveals the worldview, values, and beliefs of the Chinese and Kazakh people. In the course of the study, the image of plants in Chinese idioms is compared with idioms in the Kazakh language, and its features are identified. Comparative analysis allowed us to show the features of concepts related to plants in the cultures of the two peoples.

Keywords: *Chinese language, idiom, plants, ethno-culture, comparative analysis, culture, Kazakh language.*

Қытай тілі — бай тарихы мен терең мәдени дәстүрі бар тіл, идиомалар жүйесінде өсімдіктер маңызды орын алады. Бұл өрнектер тілдің лексикалық алуан түрлілігін көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар қытай халқының табиғатына, философиясына және күнделікті өміріне қатысты мәдени белгілерді ашады. Қытай мәдениетіндегі өсімдіктер көбінесе төзімділік, сұлулық, даналық және өркендеу сияқты белгілі бір қасиеттермен байланысты. Мысалы, бамбук икемділік пен серпімділікті, ал лотос тазалық пен ағартушылықты білдіреді. Бұл белгілер жай ғана сәндік емес; Олар күнделікті сөйлеуге еніп, күрделі идеялар мен түсініктерді жеткізуге қызмет етеді.

Екінші жағынан, қазақ тілінің көшпелі халықтың тілі ретінде өсімдіктері маңызды орын алатын өзіне ғана тән идиоматикалық тіркестері де бар. Қазақ мәдениетінде өсімдіктер мен жалпы табиғат басты рөл атқарады, ол халықтың тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен байланысты. Мысалы, далалық шөп, пішен, жабайы гүлдер сияқты өсімдіктер қонақжайлылық, жомарттық, жерге байланыстылық тұрғысынан жиі айтылады.

Қытай және қазақ тілдеріндегі өсімдіктердің этномәдени ерекшеліктерін салыстырмалы талдау табиғат пен оның символикасын қабылдаудағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ашады. Бұл зерттеу әртүрлі мәдениеттер өздерінің идеяларын, сезімдерін және дәстүрлерін білдіру үшін өсімдік бейнелерін қалай қолданатынын түсінуге көмектеседі.

Қытай идиомаларында гүлдер терең мағыналар мен эмоцияларды беруге көмектесетін метафора ретінде жиі қолданылады. Мысалы, қара өрік гүлдері (黑梅, méihuā) төзімділік пен табандылықтың символы болып табылады, өйткені олар басқа өсімдіктер ұйықтап жатқан суық мезгілде гүлдейді. Бұл фразеологизм көбінесе қиындықтарды жеңетін, қиындыққа мойымайтын адамның рухының күштілігін көрсету үшін қолданылады. Осылайша, «өрік гүлі» сөз тіркесі тек сұлулықтың ғана емес, сонымен қатар ішкі күштің символына айналады, ол табандылық пен шыдамдылық сияқты қытай философиясының маңызды құндылықтарын көрсетеді.

Сонымен қатар, гүлдер достық пен түсіністікті білдіретін қытай идиомаларында жиі кездеседі. Мысалы, хризантема (菊花, júhuā) ұзақ өмір сүру мен достықтың символы болып табылады. Қытай мәдениетінде хризантемалар көбінесе адамдар өмірді тойлауға және ата-бабаларын еске алуға жиналатын Чжунюаньның күзгі фестивалімен байланысты. «Күздің күнінде гүлдеген хризантема сияқты» деген сөзді қиын уақытта да жалғасатын берік достықты сипаттауға болады. Бұл ұжымшылдық пен әлеуметтік байланыстардың үлкен маңызы бар Қытай мәдениетіндегі достық пен өзара көмектің маңыздылығын көрсетеді.

Қазақ тілінің контекстінде өсімдіктер мен гүлдердің идиоматикалық тіркестерде қолданылуын да байқауға болады, дегенмен мәдени бірлестіктер мен мағыналар айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Мысалы, қазақ мәдениетінде гүлдер көбінесе табиғатпен, үйлесімділікпен байланыстырылып, көшпелі өмір салтын, табиғатқа жақындығын көрсетеді. Қазақ фразеологизмдеріндегі өсімдіктерді қолдану табиғаттың әсемдігін, адамның қоршаған әлеммен байланысының маңыздылығын, жерге деген терең құрметін көрсете алады. Осы тұрғыдан алғанда, гүлге қатысты қазақ идиомалары табиғи аспектілерге көбірек көңіл бөлсе, қытай идиомаларында тереңірек философиялық және моральдық мағыналар жиі кездеседі.

Бұл жөнінде ғалым А.А. Хатхе өз еңбегінде былай деп көрсетеді:

«Өсімдіктерге атау берудің келесі мотивтері бар: географиялық орны («жолжелкен», «тармағай»), сыртқы бейнесі («колтсфут», «бұйра»), медициналық қолданылуы («элекампан», «сиқыршы»), этимологиясы («каштан» — латынның *castus* «мінсіз», «сирень» — грек *seigen* «сүйкімділік»)» [4; 21-22]

Бұл жөнінде ғалым Ян Жуй «Ұлттық менталитеттің ерекшеліктері тілде ең алдымен табиғи объектілердің, соның ішінде өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің атауларында көрініс табады. Бұл атаулар әр ұлттың дүниетанымы мен тарихи-мәдени тәжірибесін айқын бейнелейді.» деп атап өткен болатын. [5, б. 46]. Өсімдікке белгілі бір атау беру арқылы ана тілінде сөйлеуші өзінің ассоциативті санасын ортақ белгі негізінде ұқсастықтарды анықтау үшін пайдалана алады.

1) соматикалық номинация – сыртқы түрі мен құрылысы жағынан өсімдіктің қоршаған

дүниенің қандай да бір объектісімен ұқсастығына негізделген. Осы зерттеу аясында біз таңдаған мысалдар құрамында келесі мағынадағы лексемалар бар атаулардың 140 нұсқасы (83,6%) бар:

а) бояу – 茜 huǒjī (жанып тұрған от тікен), 水晶 shuǐjīnglán (жарқ. рок-кристалл орхидея), 火红 liúfǎo (жарық шыны шөп). Қытайлық номинациямен салыстыру үшін қазақ тіліндегі өсімдіктердің атауларын береміз: Пираканта Фортуней (суық мезгілде жеміс беретін ұзын тікенекті және жылтыр қызыл жидектері бар көпжылдық мәңгі жасыл бұта), *Acrobata monoflora* (қара түсті және қалың бұтақтардың болмауына байланысты ақшыл түсті көпжылдық тығыз тармақты өсімдік), гүлдену кезінде жылтыр шаштар). Көрсетілген өсімдіктердің сыртқы түрі қытай тіліндегі номинацияда ғана көрсетіледі;

б) өсімдіктердің тұтас немесе жеке бөлігінің пішінінің ерекшеліктері – 火红 liúfǎo (жарық. есек тұяғы тәрізді шөп), 火红 zhūmáocài (шошқа қылшықтары бар көкөніс), қытай: 火红 Lùzhūcǎo (шық сияқты шөп), 火红 qìguǒlǐ (жалпы қазбалы жемістер конустары) және т.б. Қазақ тіліндегі фитонимдердің номинациясын зерттеген Ян Руй қазақ тілінде өсімдіктердің сыртқы түрін ескеретін атаулардың басым екенін де атап өтеді. Бұл өсімдіктерге мыналар жатады: жапырағы тиынның көлеміндей құмырсқа, мыңбас өсімдік, су лалагүлі, т.б. Бұл номинациялар тобы ең ауқымды болғандықтан, оның құрамында салыстырудың нақты саласына сәйкес номинация мотивтерін бөлу жүзеге асырылуы мүмкін. Осылайша, ұқсастық негізінде метафоралық аналогия жасауға болады: 1) тұтас өсімдікпен; 2) гүлдерінің пішінімен; 3) жемістерінің пішінімен; 4) жапырақтарының пішінімен;

2) этологиялық номинация белгілі бір жағдайларда өзін көрсететін, оны өсімдік жүйесінің басқа өкілдерінен жақсы ажырататын объектінің белгілерін ашудан тұрады. Мотивацияның бұл түрін біз зерттеген қытай фитонимдерінің 8,7% көрсетеді, бұл 200-ден 17 терминдік атау. Қытай тілінде 火红 dàjǐ (лит. ежелгі қытай қаруы) сияқты өсімдіктер атаулары бар – улы қасиеті қару ретінде пайдалануға болатын улы өсімдік; 火红 pǔzhēn (жар. пәк әйел) – пәктігін сақтайтын пәк әйелдің әрқашан балғын келбетіне ұқсайтын мәңгі жасыл өсімдік);

3) функционалдық номинация осы өсімдік түрінің адам шаруашылығында әдеттегі қолдану аймағын көрсетеді. 466 фитонимдердің ішінен 27 атаудағы атаулардың функционалдық уәждерін байқадық, бұл өсімдіктердің жалпы санының 5,7%-ына сәйкес келеді. Өсімдіктерді функционалды пайдалануды келесі салаларға бөлуге болады:

а) медицинада – 火红 huángqí (жаратылған сары көсем) – адам үшін ең пайдалы дәрілік өсімдіктердің бірі, шөп дәрілерінің «көшбасшысы»; 火红 shāshēn (лит. құмдағы женьшень) «өмірдің тамыры» – женьшеньдің емдік қасиеттерін көрсетеді;

б) тұрмыстық мақсатта – 火红 wénzǐ cǎo (жаратылған. масалардан қорғайтын шөп) қолданылуымен ерекшеленеді.

4) уақытша номинация шағын және жалпы атаулар санының атауларының 2%-ын ғана құрайды. Фитонимдердің бұл тобы номинацияда мезгілдік (уақыт) мағынасы бар мотивациялық белгіні қамтиды. Атауында берілген уақытшалық әдетте өсімдіктің гүлдену уақытын білдіреді – 芍药 bàoshūnhuā (көктемнің келгенін хабарлайтын гүлдер), 杜鹃 dùjiān (т. көкек, немесе көкектің алғашқы әні кезіндегі гүлдену)

Лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырылғанда, бір мағыналық бірлік арқылы біріктірілген күрделі атаулар ерекше қызығушылық тудырады. Т.В. Жеребилоның сөздігіне сүйенсек, күрделі атау – бұл бір мағынаны білдіретін бірнеше лексикалық бірліктің (сөздердің) тіркесімі. Қытай тіліндегі өсімдіктерге қатысты күрделі фитонимдер лексикасын талдай отырып, олардың семантикалық құрылымын және мәдени мәнін ашуға болады.

Қытай тіліндегі фитонимдер негізінен үш компоненттен тұратын күрделі композиттер түрінде кездеседі. Мысалы:

- **“Гибискус”** — 牡丹 huánlíng huā (ілулі қоңыраулары бар жарық гүлі);
- **“Ирис”** — 牛奶 niú nǎi táng (сүт қант);
- **“Драцена”** — 竹子 fù guì zhú (бақыт бамбук);
- **“Қалампыр”** — 千斤 kāng niǎi xīn (күшті хош иістендіргіш денсаулық).

Бұл атаулардың лексикалық компоненттері семантикалық тұрғыда тығыз байланысқан. С.В. Шарковтың анықтамасына сүйене отырып, қытай фитонимдерінің морфологиялық құрылымын семантикалық байланыстың негізгі түрлері, әсіресе копуляциялық және бағыныңқы типтер арқылы түсіндіруге болады. Бұл жөнінде ғалым былай деп жазады:

«Семантикалық байланыстардың бағыныңқы және копулятивті түрлері сөз тіркестерінің құрылымында маңызды рөл атқарады, олардың негізінде атау берудегі ішкі құрылым анықталады» [2; 64]. Қытай тіліндегі фитонимдердің 82%-ы бағыныңқы типте қалыптасқан. Мұндай құрылымда сөздердің бір бөлігі сипаттау немесе анықтау функциясын атқарса, екінші бөлігі — объектіні белгілейді. Мысалы:

竹子 (сөзбе-сөз: «бақыт + бамбук»);

- 牛奶 (сөзбе-сөз: «сүт + қант»);
- 千斤 (сөзбе-сөз: «резеңке + ағаш»);

1-кесте. Қытай тіліндегі өсімдік бейнесіндегі идиомалар

Идиома	Пиньин (Pinyin)	Тура мағынасы	Ауыспалы мағынасы	Мәдени мәні	Дереккөз
口口口	shǒu zhǔ dài tū	Ағаш түбінде отырып, қоян күту	Әрекет етпей, сәттілікті күту	Ескіге байланып қалу, жалқаулық	[6, б.134]
口口口	zhú bào píng'ān	Бамбук тыныштық әкеледі	Амандық, бейбітшілік туралы хабар	Бамбук – адалдық, рухтың беріктігі	[7, б.98]
口口口口	táo lǐ mǎn tiān xià	Бүкіл әлем шабдалы мен алхамен толы	Ұстаздың көптеген шәкірті бар	Ұстазға деген құрмет	[6, б.103]
口口口口口	méi huā xiāng zì kǐ hán lái	Шие гүлі суықта гүлдейді	Қиындық арқылы жетістікке жету	Табандылық, ерік күшінің символы	[8, б. 66]

Бұл кестеде қытай идиомаларында кездесетін кейбір өсімдіктер мен олардың қазақша мағыналары көрсетілген. Идиомалардың мағынасын түсіну арқылы, өсімдіктердің қандай символикалық рөл атқаратынын байқауға болады. Көп жағдайда өсімдіктер нақты зат ретінде ғана емес, сонымен қатар абстрактілі идеяларды білдіру үшін қолданылады.

2- кесте Қазақ тіл мәдениетіндегі өсімдіктердің символдық мәні

Идиома	Тура мағынасы	Ауыспалы мағынасы	Мәдени мәні	Дереккөз
Тамыры терең	Өсімдіктің тамыры терең	Адамның не отбасының мықты негізі бар	Рухани тұрақтылық, ұрпақ сабақтастығы	[9, б. 82]
Тамырына балта шабу	Ағаштың тамырын шабу	Жою, құрту	Отбасына, ата тегіне, қоғамға қауіп төндіру	[9, б. 56]
Жапырағы жайқалған	Ағаштың жапырағы мол, әдемі	Өркендеген, сәттілікке жеткен	Береке, өсіп-өркендеу	[9, б. 78]
Қара теректей қайсар	Қара терек секілді батыл	Қайсар, батыр, ер мінезді адам	Ерлік, табиғатпен үндестік	[10, б.122]

Бұл кестеде қазақ тіл мәдениетіндегі өсімдіктердің тек кейбір символдары ғана көрсетілген. Әр өсімдіктің өз мәні, тарихы мен қолданылу аясы бар. Осы символдар арқылы қазақ халқы табиғатпен байланысын, дүниетанымын және өмірлік құндылықтарын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, екі ұлттың тілінде де өсімдік бейнесіндегі идиомалар –

дүниетанымдық, тарихи және мәдени ерекшеліктерді айқын көрсететін маңызды бірліктер. Мұндай идиомаларды салыстыру арқылы қытай және қазақ халқының табиғатқа көзқарасы, рухани құндылықтары мен өмірлік ұстанымдары жайлы терең түсінік алуға болады. Бұл зерттеу тіл арқылы мәдениеттерді жақындастырып, көпұлтты білім кеңістігінде өзара түсіністік пен құрметке жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баранов Р. Е. *Пособие по русскому языку с основами языкознания*. М.: МПГУ, 2015. 149 с.
2. Шарков С. В. *Практический курс грамматики китайского языка*. М.: Нобель Пресс, 2013. 210 с.
3. Жеребило Т. В. *Словарь лингвистических терминов*. Изд-е 5-е, испр. и доп. Назрань: Пилигрим, 2010. 485 с.
4. Хатхе А. А. *Номинации растительного мира в когнитивном и лингвокультурологическом аспектах (на материале русского и адыгейского языков): монография*. Майкоп: Адыгейский государственный университет, 2011. 178 с.
5. Ян Жуй. *Фитонимы с метафорической мотивированностью в русском и китайском языках // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. 2008. № 1. С. 46-48.
6. Ысқақова А. *Қытай тіліндегі өсімдік бейнесіндегі идиомалар мен олардың ұлттық ерекшеліктері*. – Алматы: Мектеп, 2018. – 215 бет.
7. Shin S. T. *Idioms in Chinese: Cultural Features*. – Beijing: Peking University Press, 2016. – 220 бет.
8. Sarsenova B. *Chinese Culture and Idioms*. – Shanghai: Shanghai University Press, 2017. – 180 бет.
9. Әбдіғаппарова Ш. М. *Қазақ тіліндегі идиомалар мен фразеологизмдер*. – Алматы: ҚазҰУ, 2013. – 188 бет.
10. Тұрсынова Н. Р. *Қазақ тіліндегі метафоралар мен идиомалар*. – Астана: Фолиант, 2014. – 201 бет.